

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

СНІТКО Ірина Анатоліївна

УДК 711:72.03

**МЕТОДИКА РЕКОНСТРУКЦІЇ АНТИЧНОГО МІСТА
(НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО)**

18.00.01 – Теорія архітектури,
реставрація пам'яток архітектури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

Харків 2005

00762224 (N)

42.01
72.025,4
Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі „Реконструкції, реставрації та архітектури об'єктів” Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник:

кандидат архітектури, доцент Черкасова Катерина Тимофіївна, Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури Міністерства освіти і науки України, завідувач кафедри „Реконструкції, реставрації архітектурних об'єктів”

Офіційні опоненти:

доктор архітектури, професор Крижицький Сергій Дмитрович, Інститут археології НАН України, провідний науковий співробітник, член-кореспондент НАН України

кандидат архітектури, доцент Бевз Микола Валентинович, Інститут архітектури національного університету „Львівська політехніка” Міністерства освіти і науки України, завідувач кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів

Провідна установа:

Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка Міністерства освіти і науки України, кафедра Архітектури будівель і містобудування

Захист відбудеться 22 лютого 2005 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.056.02 при Харківському державному технічному університеті будівництва та архітектури за адресою: 61002, м. Харків, вул. Сумська, 40; конференц-зал архітектурного факультету.
З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури: 61002, м. Харків, вул. Сумська, 40.

Автореферат розісланий 20 січня 2005 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

О.О. Фоменко

К 882 (48х)
Ав. 62. 158

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Мист.

У наш час історична та культурна спадщина давнини набуває значення загальнолюдської цінності. Протягом майже півтора тисячоліття античність є тим джерелом нових ідей, яке насичує та надихає розвиток мистецтва та архітектури кожної епохи.

Пам'ятки античності є набутком історії та культури світового масштабу. Проблема збереження та відродження історичних міст стала особливо актуальною в ХХ столітті. Свідомством цьому є і законоположення міжнародного рівня, що регулюють відношення різних країн в галузі охорони культурної спадщини: матеріали Міжнародної хартії з консервації та реставрації пам'яток та визначних місць (Венеція, 1964 р.), Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (Лондон, 1969 р.), „Рекомендації ЮНЕСКО щодо історичних або традиційних ансамблів та їхньої ролі в сучасному житті” (Варшава – Найробі, 1976 р.), Міжнародна Хартія з охорони історичних міст (Вашингтон, 1987 р.), Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута, Валлетта, 1992 р.), а також Закон України „Про охорону культурної спадщини” (УК, № 124, 2000 р.).

Вивчення архітектури античності ґрунтується на єдності та універсальних принципах розвитку етносу, релігії та культури всіх країн античного світу.

Антична архітектура є предметом вивчення архітекторів, археологів, істориків та мистецтвознавців. Початкову інтерпретацію надають їй археологи, оскільки основна кількість споруд відкривається в ході археологічних розкопок. Як наголошує І.Р. Пічікян, характер пам'яток, умови відкриття та зберігання в музеях і закладах, які підпорядковуються археологам, зумовили те, що цим архітектурним матеріалом насамперед займаються археологи та музейні співробітники, а не архітектори. Ще більше це стосується архітектурних пам'яток, відкритих під час археологічних розкопок.

Актуальність теми дослідження.

Античні держави Північного Причорномор'я, засновані в період Великої грецької колонізації VII-VI ст. до н.е., проіснували на півдні сучасної України біля тисячі років тому та зробили значний внесок у скарбницю світової культури. В історії античних держав були періоди піднесення і занепаду, але до самої епохи середньовіччя вони залишались невід'ємною складовою частиною античної цивілізації, з притаманній їй окраїнним регіонам специфікою політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. В значній мірі це стосується і архітектурно-будівельної практики. Остання виявлялась у використанні традиційних для античної архітектури будівельних прийомів, стандартах лінійних мір, ордерів та архітектурного декору. Формування архітектурного вигляду північно-причорноморських міст, починаючи з просторової організації ансамблю

АН України

античного міста і закінчуючи внутриквартальною забудовою, проходило у суворій відповідності до античної містобудівної практики і конкретної будівельної традиції метрополії. Вивчення історії та культури античних держав Північного Причорномор'я, до яких належить і Херсонес Таврійський, було розпочато давно й проводиться інтенсивно й зараз. За цей період були вивчені питання хронології, економіки, військово-політичної історії, державного устрою античності. Найбільш ретельно досліджені питання епіграфіки, нумізматики, а також керамічний комплекс. Ряд інших категорій культури вивчений значно менше. Архітектура є однією з найбільш важливих складових античної культури і в матеріальному, і в художньому аспектах. До теперішнього часу накопичений достатній фактичний матеріал з архітектури, будівельної техніки, містобудування античних держав Північного Причорномор'я. Археологічними дослідженнями розкриті залишки вулиць, житлових кварталів, окремих будинків, майданів та культових ділянок, оборонних комплексів, похоронних і спеціальних споруд, сільських садиб та ін. Під час польових робіт знайдені також багаточисленні архітектурні деталі. Виконано і ряд узагальнюючих розробок стосовно проблем історії архітектури античних північно-причорноморських держав.

Проблема вивчення пам'яток архітектури античності пов'язана з необхідністю вирішення питань консервації, формування експозиційного показу об'єктів, що входять до меж НЗ „Херсонес Таврійський”, і їх туристичного використання.

Науковий та практичний стан вивченості проблеми.

Перелік робіт, присвячених дослідженню різноманітних питань античної архітектури, нараховує велику кількість джерел, як вітчизняних, так і зарубіжних. У даній роботі розглядається коло джерел різного часу з історії, археології, культури, філософії, історії архітектури і містобудівного мистецтва, в яких у тій чи іншій мірі висвітлюються питання формування та еволюції античних міст Північного Причорномор'я.

Найбільш значущими є роботи з вивчення архітектури на основі археологічних досліджень, з залученням даних з розвитку будівельної техніки, робіт, присвячених проблемам реконструкції пам'яток античної архітектуривітчизняних та зарубіжних авторів (В.Д. Блаватський, О.Н. Карасьов, І.М. Соболев, С.Д. Крижицький, І.Р. Пічіян, О.О. Воронов, А.В. Буйських, М.І. Золотарьов, О.О. Савостіна, Л.Є. Ковалевська, Н.І. Сокольський, В. Хофнер, Е.-Л. Шванднер).

Херсонес, що входить до системи міст Північного Причорномор'я, є унікальною пам'яткою містобудівного мистецтва України. Початок розкопок на території Херсонеського городища відноситься до 1827 року. З цього моменту і до теперішнього часу накопичений великий фактичний матеріал, відображений в роботах різних дослідників (О.Л. Бертє-Делагард, К.К. Косцюшко-

Валюжинич, С.Ф. Стржелецький, О.І. Тюменев, К.Е. Гриневич, Г.Д. Белов, Є.Г. Суров, Р.Б. Ахмеров, В.В. Борисова, Л.В. Фірсов, І.А. Антонова, Л.В. Марченко, О.І. Домбровський, О.О. Паршина, В.А. Кутайсов, Ю.Г. Виноградов, В.І.Кадеєв, В.М. Зубар, С.Г. Рижов, А.І. Романчук, М.І. Золотарьов, А.В. Буйських, А.О. Зегенідзе та інш.), який послідовно розкриває будівельні залишки епох. На їх основі з різним ступенем вірогідності може бути відтворена ретроспектива вигляду міста античного часу. Вивчення просторової структури Херсонеса було розпочато порівняно недавно (А. Вонсовіч, Г.М. Ніколаєнко, Л.В. Марченко, С.Д. Крижицький, А.В. Буйських, М.І. Золотарьов). У зазначених роботах були затронуті питання метрології, початкового планування та його модульної основи, даний загальний аналіз містобудівної структури Херсонеса. Ступінь вивченості Херсонеського городища, недивлячись на великий спектр робіт, недостатній. Найменш дослідженим є період античності, представлений будівельними залишками громадських будівель і споруд, фрагментами житлової забудови кварталів, елементами благоустрою вулиць, архітектурними деталями.

Мета дослідження - уточнення методики дослідження та реконструкції ансамблю античного міста на основі існуючих у вітчизняній і зарубіжній літературі матеріалів вивчення античних грецьких міст.

Задачі дослідження:

1. Вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду дослідження і графічної реконструкції окремих об'єктів і містобудівних ансамблів античності.
2. Вивчення історичних, архітектурно-композиційних особливостей формування архітектурних ансамблів античних міст Північного Причорномор'я.
3. Виявлення принципів формування планувальної і композиційної структури Херсонеса Таврійського.
4. Розробка обґрунтованої методики графоаналітичної реконструкції ансамблю Херсонеса Таврійського на елліністичний період.
5. Визначення стійких морфологічних параметрів, що характеризують композицію ансамблю елліністичного Херсонеса.

Об'єктом дослідження є містобудівний ансамбль античного Херсонеса.

Предмет дослідження – обґрунтування і уточнення методики реконструкції ансамблю античного міста, що оснований на вивченні археологічних, історичних і архітектурних джерел; виявленні принципів формування та розвитку просторової структури ансамблю античного міста на основі застосування типологічної класифікації його елементів і детальному аналізу морфологічних ознак.

Межі дослідження. Хронологічні рамки охоплюють три історичних етапи: архаїчний (VI –початок V ст. до н.е.), класичний (друга чверть V – рубіж третьої та четв. чверті IV ст. до н.е.) та елліністичний (кінець IV – сер. I ст. до н.е.). Прийнята періодизація відповідає періодизації розвитку античної архітек-

тури. Територіальні межі дослідження охоплюють найбільш вивчені міста та ансамблі ареалу розповсюдження античної грецької культури.

Методика дослідження розробляється з використанням принципів системного підходу, який визначає умови узгодження об'єктивних параметрів і морфологічних характеристик порівняльного ряду об'єктів у рамках виявлених у ряді досліджень універсальних закономірностей формування античного міста.

Методика дослідження включає в себе ретроспективний літературно-аналітичний метод вивчення історичних джерел, методи порівняльно-типологічного та порівняльно-стилістичного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів:

Уперше проблема реконструкції ансамблю античного міста розглядається в рамках системного підходу, який визначає просторово-часові та структурні зв'язки елементів містобудівного ансамблю. Конвенціональний характер зв'язків та відношень елементів ансамблю античного міста, що характеризується цілісністю, універсальністю, самодостатністю, розглядається у контексті культурно-історичних, соціально-функціональних, просторово-композиційних, предметно-матеріальних умов його існування. Запропонована автором методика графоаналітичної реконструкції ансамблю античного міста враховує системну класифікацію методів, що використовуються при аналізі містобудівних, архітектурних і архітектурно-археологічних об'єктів. Пріоритет архітектурно-археологічних методів вивчення просторової структури споруд і комплексів античного міста визначається особливостями вибору предмета дослідження, оснований на вивченні морфологічних характеристик.

Визначений ступінь вірогідності запропонованої методики, який оснований на порівнянні морфологічних параметрів забудови житлових і громадських комплексів, що мають стійкі ознаки.

Систематизовані в роботі архітектурно-археологічні джерела по об'єктам Херсонеса елліністичного періоду доповнені авторськими обмірами і реконструкціями (театр, „казарма“, „Монетний двір“, будинок у II кварталі, фрагмент двора у VII кварталі, система кварталів у північному та північно-східному районах, комплекс архітектурних деталей з Портового району).

Практичне значення одержаних результатів.

Результати дослідження можуть бути використані в науково-проектних роботах:

- з обґрунтування програми розвитку Національного заповідника „Херсонес Таврійський” як пам'ятки історії та культури національного значення;
- для обґрунтування пропозицій щодо внесення заповідника у список пам'яток всесвітньої спадщини;
- при виконанні проектно-дослідницьких робіт зі складання історико-архітектурного опорного плану Національного заповідника „Херсонес Таврій-

ський”, котрий включає в себе фіксацію розміщення архітектурно-археологічних пам'яток на території городища, особливості ландшафтної композиції, аналіз містобудівної еволюції, ступінь цілості пам'яток;

- у процесі виконання робіт з графічної реконструкції окремих об'єктів, що у подальшому можуть служити основою для пропозицій щодо консервації археологічних пам'яток.

Результати дослідження впроваджені в навчальний процес при розробці програми навчальної дисципліни “Архітектурна археологія” спеціалізації “Реконструкція, реставрація архітектурних об'єктів” в Харківському державному технічному університеті будівництва та архітектури.

Особистий внесок здобувача. Основні результати роботи отримані автором особисто. Пошукачу належить розроблена методика графоаналітичної реконструкції античного міста, а також виконана згідно з методикою реконструкція ансамблю античного Херсонеса. Автором разом з Черкасовою К.Т. були проведені дослідження по ряду об'єктів античного Херсонеса, а також розроблений один з варіантів реконструкції античного театру, що входить до архітектурного ансамблю міста.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати роботи викладені на наукових конференціях ХДТУБА (м.Харків, 2000, 2001, 2002, 2003 рр.); на III та IV міських науково-практичних конференціях „Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених Харківщини” (м.Харків, 2000, 2001 рр.); на 2-й міжнародній міждисциплінарній науково-практичній конференції „Сучасні проблеми науки та освіти” (м.Керч, 2001 р.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Результати дослідження відображені в тематиці науково-дослідної роботи кафедри „Реконструкції, реставрації архітектурних об'єктів” Харківського державного технічного університету: „Теоретико-методологічні основи проектування в умовах реконструкції середовища історичних міст” (№ 0103U001014). Обраний напрямок дослідження є актуальним у вирішенні проблеми підготовки студентів зі спеціалізації 7.120101.01 „Реконструкція, реставрація архітектурних об'єктів” у напрямку „Архітектура”. Дана робота виконана у відповідності до Договору про творчу співдружність між Національним заповідником „Херсонес Таврійський” та Харківським державним університетом будівництва та архітектури.

Публікації.

Основні наукові положення дисертації опубліковані в 6 авторських роботах, вказаних в авторефераті (роботи розміщені в наукових збірниках, затверджених ВАКом України для публікації основного змісту кандидатських та докторських дисертацій зі спеціальності „Архітектура”).

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів та висновків. Робота містить 130 сторінок тексту, 70 сторінок ілюстрацій, 22 сторінки списку використаних джерел з 273 найменуваннями, 15 сторінок додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі розглянуто сучасний стан проблеми, міра її вивченості, обґрунтована актуальність теми, сформульовані мета і задачі дослідження, наукова новизна та практична значущість одержаних результатів.

У першому розділі „Методика дослідження і реконструкції об’єктів античної архітектури” аналізується специфіка даної категорії об’єктів, розглянуті сучасні методи їх вивчення в залежності від умов розташування, а також наведені авторські методики реконструкції як один із способів дослідження архітектури античності.

До наших днів дійшло не так уже й багато пам’яток античності, що збереглися, тому наше уявлення цієї архітектурної епохи значною мірою спирається на приклади графічного відновлення їх початкового вигляду. Основною задачею, що вирішується в ході графічної реконструкції, є вимога вірогідності пропозицій щодо відновлення початкового вигляду об’єкту.

Реконструкція містобудівного ансамблю являє собою процес поетапного відтворення матеріальної структури поселення на основі комплексного аналізу, залучаючи для цього компоненти, що складають містобудівні утворення: природний ландшафт, матеріальні структури, які збереглися, елементи планування та впорядкування. Найбільш плідним при дослідженнях такого роду є синтез загальних положень теорії архітектури з археологічною методикою вивчення окремих об’єктів..

Античне місто є досить складним об’єктом для дослідження. У ході археологічних досліджень античного міста вирішуються такі задачі: з’ясування часу існування поселення; встановлення чітких меж з системою укріплень на різних етапах розвитку міста; визначення системи забудови та загальної топографії; дослідження прилеглої до міста території.

У дослідженнях, присвячених реконструкції об’єктів архітектури, відкритих у результаті розкопок античних міст Північного Причорномор’я, можна виділити три напрями: академічний, архітектурно-археологічний, теоретичний.

У першому випадку вивчення античної спадщини засновано на використанні класичної методики, поданої у роботах античних авторів, зокрема в теоретичних положеннях Вітрувія. Поступово традиції академізму були доповнені ретельним хронологічно-стильовим аналізом архітектурних деталей, що є основою для пропозицій з реконструкції початкового вигляду археологічних

об'єктів. У наш час академічний підхід використовується при реконструкції фасадів античних споруд на основі стилістичного та морфологічного аналізу архітектурних деталей (В.Д. Блаватський, Л.Є. Ковалевська, І.Р. Пічікян, Б.М. Федоров, О.О. Савостіна).

Архітектурно-археологічний напрямок базується на аналізі археологічної бази даних досліджуваних архітектурних об'єктів із залученням методів хронологічного аналізу матеріальних залишків споруд, урахування конструктивних та будівельно-технологічних особливостей споруд, порівняльному та пропорційному аналізу елементів матеріальної структури об'єкта (О.М. Карасьов, О.І. Леві, С.Д. Крижицький, М.І. Сокольський, О.О. Воронов, В.П. Толстіков, М.І. Золотарьов, А.В. Буйських).

Теоретичний підхід оснований на застосуванні наукових методів системно-структурного аналізу, кількісної оцінки, виявленні архітектурно-планувальних особливостей пам'яток архітектури, порівняльному аналізу пропорційних відношень, метрологічному аналізі з урахуванням необхідності оцінки об'єктів за зіставлюваними ознаками (С.Д. Крижицький, А.А. Воронов, І.Р. Пічікян).

Огляд авторських методик показав, що об'єктами реконструкції завжди обираються окремі споруди, на основі яких виявляється можливим відновити вигляд міста в цілому. Окремими об'єктами в ході комплексної містобудівної реконструкції задаються планіметричні та висотні параметри забудови. Топологія і топографія міської території, місця розташування його основних ансамблей визначаються за результатами археологічного вивчення культурного шару.

При виборі методів дослідження містобудівного об'єкта автор головним чином спирався на роботи С.Д. Крижицького (історіографічне дослідження Ольвії), М.І. Золотарьова і А.В. Буйських (містобудівний план Херсонеса Таврійського), В. Хофнера і Є.-Л. Шванднера (міста класичної Греції), В.І. Сімінєнко і В.М. Познікіна (містобудівна реставрація старої фортеці біля с. Лазаревське). У вказаних роботах наведені джерела, які можуть бути використані при вивченні об'єктів такого характеру.

У даному розділі запропонована методика опису та аналізу композиційної побудови ансамблю античного міста. Опис міста проводиться за такими параметрами: 1. час заснування (перебудови) міста, місцезнаходження, оточуючий ландшафт; 2. планувальна система; 3. організація громадських центрів, доміанти; 4. основні архітектурні ансамблі; 5. морфологічні параметри забудови: загальна площа забудови, площа житлової забудови, площа суспільної забудови, кількість населення, розміри типових кварталів, ширина вулиць, розміри та площі житлових будівель, висотність забудови; 6. локальні особливості. Графічні матеріали попереднього етапу робіт повинні містити: 1. археологічний план

пам'ятки, виконаний на підставі топографічної зйомки території з нанесенням точних обрисів розкопів; 2. схема територіального розвитку з вказівкою на використані джерела; 3. аналіз планувальної структури об'єкта; 4. схема функціонального зонування території з зазначенням основних громадських центрів; 5. схема композиційної побудови системи громадських центрів; 6. аналіз композиційної побудови окремих архітектурних ансамблів.

Опис об'єкта згідно з наведеною схемою дозволяє визначити ступінь вивченості об'єкта, його специфіку, етапи для подальшої реконструкції, виявити основні критерії підбору аналогів. Ця схема також дає можливість подати первинні дані в найбільш повному, компактному та наочному вигляді, придатному для подальшого вивчення.

Другий розділ „Порівняльний аналіз морфологічних параметрів збудови античних міст” присвячений вивченню історичних концепцій „ідеального міста” та аналізу еллінських традицій містобудування на матеріалі археологічних досліджень грецьких міст.

Становлення основних рис вигляду грецьких міст відбувалося одночасно з утворенням полісної системи. Поліс розглядається як структуроутворюючий елемент античної грецької цивілізації. Крім того, поліс як суспільна громада виступав основним структурним ядром грецького міста. Принципи формування просторової структури поліса були зумовлені історичною ситуацією тієї доби. Поняття „поліс” регламентує рівень міської забудови та її функціональне наповнення. У силу своєї автономності поліс був найбільш відповідною формою існування колонії.

Одним з найбільш цінних джерел, на основі яких аналізуються уявлення про формування грецького міста, є роботи античних авторів. У даному розділі представлений критичний огляд робіт, присвячених розробці концепції „ідеального міста”. Творцем жанру соціальних утопій вважають Гіпподама, давньогрецького архітектора з Мілета (V в. до н.е.). Своїм проектом ідеального міста Гіпподам вважає початок довгого ряду соціальних утопій, немала кількість яких була створена слідом за ним в античній Греції. Найбільш яскравими та відомими роботами давньогрецької суспільної думки є проекти Платона та Аристотеля. Грецькі мислителі прагнули в своїх проектах представити архітектурний вигляд міста, розуміючи, що соціальна структура суспільства повинна адекватно відобразитися в способах розселення, організації просторової структури міста та сільських поселень, являючи собою точку взаємодії соціальної та естетичної програм.

Питання про характер міст, їхнє географічне положення, переваги та недоліки їхнього планування, зовнішній вигляд активно обговорювалися як в кінці IV в. н.е., так і в наступні століття (праці Дікеарха, Страбона, Полібія, Поллука, Діадора). Містобудівні вказівки Вітрувія ґрунтуються на принципах, які

ідуть з класичної епохи. Але він враховує й досвід містобудування елліністичного часу.

Значну роль в формуванні вигляду міського простору, на наш погляд, відігравали й уявлення давніх греків про світобудову. Образ світу переносився на організацію міського середовища. Протягом історичного розвитку в сферу смислових значень, що закладалися в архітектурне середовище, поряд з ідеєю світобудови входили ідеї суспільні, які відображали соціальні стосунки людей.

У роботі ми приділили увагу формуванню ансамблю грецького міста та вигляду його окремих елементів у різні історичні періоди. Регулярна архітектурно-містобудівна система остаточно сформувалась в кінці класичного періоду. В елліністичний період вона стає ідеальною формою існування міста. Як правило, прямокутна система планування використовувалась при будівництві нових міст (колоній) або при корінних реконструкціях старих. Такий тип планування виявився зручним у тих випадках, коли необхідно було створити добре організоване місто за короткий час.

На ранньому етапі розвитку грецької цивілізації значущість основних структурних елементів міста була пов'язана з виділенням священних (сакральних) ділянок міської території. З ускладненням системи загальноміського центра основне положення набуває агора. Зі зростанням міст, розвитком економіки, ускладненням соціальних аспектів громадського життя відбувається розділ міського центра на окремі частини за функціональним призначенням. Вони, в свою чергу, набувають все більшого розвитку і створюють систему громадських центрів міста. Ставши центром політичного і громадського життя, агора об'єднала комплекс урядових та культових споруд: булевертій, пританей, храми, вівтарі та криті галереї-стої. Теменос - священна ділянка - залишає за собою чисто сакральні функції. Театральні споруди при значній місткості будують на периферії міської забудови. Разом зі спортивними та учбовими спорудами вони могли створювати самостійний ансамбль.

У розділі наведений аналіз морфологічних параметрів забудови античних полісів періоду еллінізму. Для порівняння були обрані наступні параметри: площа житлової забудови; площа, зайнята громадськими спорудами; їх співвідношення з загальною площею міста. Також аналізується кількість населення. Для реконструкції містобудівного плану важливими є дані по габаритним розмірам і площам кварталів, житлових будинків, кількості будинків у кварталі. Обрані елементи дозволяють у загальних рисах подати розподіл міської території на функціонально різні зони та допомагають відновити відсутні елементи планувальної структури.

На підставі результатів проведеного дослідження була побудована геометрична модель ідеального міського (полісного) устрою та сформульована методика реконструкції ансамблю античного міста. Згідно з запропонованою ме-

тодікою місто як об'єкт дослідження розглядається виходячи з його комплексної оцінки та ієрархічної системи побудови. На першому етапі при розгляді структури поліса аналізуються культурно-історичні, суспільно-політичні, соціальні, містобудівні фактори. При аналізі планувальної системи простежується територіальний розвиток міста, вивчається зонування міської території. Вивчення морфології архітектурних ансамблів та комплексів дозволяє простежити зміни ансамблю, визначити фізичні параметри об'єктів.

Методика реконструкції античного міста передбачає збір та аналіз матеріалу по даному об'єкту, аргументований підбір аналогів, виконання графічної реконструкції та оцінку ступеня вірогідності запропонованих варіантів. Підставою для відтворення містобудівного об'єкту служать відомості, отримані при натурному вивченні та аналітичній обробці матеріалу. Гіпотеза реконструкції об'єкта представляє собою композиційну модель міського простору, яка відображає принципи взаємодії з планувальною структурою, виявленою в ході натурних обстежень. Гіпотеза підтверджується і доповнюється результатами порівняльного аналізу по різним параметрам. До них належать: планувальна і функціональна структури, принципи їх взаємодії; морфологічні параметри забудови. В цілому порівняльний аналіз морфологічних параметрів забудови дозволяє у разі відсутності фактичних даних відновити прогалину в системі опису об'єкта, що вивчається.

Результатом містобудівної реконструкції буде відтворення у графічній формі раніше існуючого поселення, при якому промальовуються лише можливі контури і габарити споруд. Уточнення зовнішнього вигляду окремих споруд та комплексів можливе на підставі опублікованих реконструкцій, якщо такі існують, або використовуючи окремі авторські методики, вказані вище.

У третьому розділі „**Реконструкція містобудівного ансамблю античного Херсонеса**” представлений варіант авторської реконструкції містобудівного ансамблю Херсонеса на елліністичний період, виконаний згідно з запропонованою методикою.

У розділі наводиться періодизація, історичні та архітектурні джерела опису античного Херсонеса.

Відомості нарративних джерел торкаються, в основному, питання заснування Херсонеса, а також висвітлення деяких фактів історії існування поліса. Крім того, вони дають чітке уявлення про територіальний склад Херсонеської держави. Це, в свою чергу, дозволяє висловити припущення щодо статусу та певної містобудівної структури.

Херсонес Таврійський був типовим грецьким полісом - самостійним містом-державою з демократичною формою правління (рабовласницька демократична республіка). Місто мало відповідні державні структури - раду, архонтів, різноманітні колегії та магістратури, суд.

Мис, на якому був заснований Херсонес, знаходиться в середині північного побережжя Гераклійського півострова, між мисом Маячним та краю Севастопольської бухти. Херсонес розташований на так званому Гераклійському плато, що являє собою скеляну височину, витягнуту з північного сходу на південний захід. Височина складається з двох природних терас: західної та східної, що розташовані відповідно на висоті 30 м та 10 м над рівнем моря. На заході, півночі та на північному сході височина круто обривається в море; на північному заході спускається в розлогу балку.

Реконструкція історичної топографії Херсонеського городища дозволила визначити характер рельєфу даної території та відмітку урізу води на елліністичний період. Північний берег та північно-східний мис мають найбільший вплив абразійних процесів. Еволюцію західного берега Карантинної бухти, де знаходиться порт Херсонеса, визначали акумулятивні процеси. Відповідно до нашої гіпотези, яка ґрунтується на порівнянні планів північно-східного краю півострова різних років, швидкість абразії на цій ділянці в середньому складає біля 2 м на століття. Тоді, за період з IV ст. до н.е. і до наших часів абразійними процесами було знищено біля 50 м корінного берега. Руйнування берегової лінії в пониженому північному районі більш значні та за нашими підрахунками можуть сягати 80-100м. На цій ділянці, крім дії абразії, похилий берег підлягав затопленню через підвищення рівня урізу моря. На час заснування Херсонеса західний берег бухти мав лагуну, що слугувала гаванню. Карантинна бухта в цей період була більш короткою та вузькою, але судохідною та зручною для корабельних стоянок. Відмітка урізу води в античну епоху була нижче за сучасну. Цей факт був зазначений в ході інженерно-геологічних розвідок на території заповідника, що прилягає до акваторії Карантинної бухти: на час початку поселення берегова лінія знаходилась на відмітці 6м. Загальноприйнятим для античної епохи на даний момент вважається значення рівня моря, що відповідає п'ятиметровій ізобаті.

Одним із важливих моментів при реконструкції міської планувальної структури є визначення території міста в кожний історичний період його існування. На підставі аналізу територіального розвитку міста за даними різних авторів була простежена еволюція формування архітектурного ансамблю античного Херсонеса. Розроблена схема просторового розвитку міської структури на протязі класичного (др. чверть V - рубіж третьої і четв. чверті IV ст. до н.е.), елліністичного (кінець IV – сер. I ст. до н.е.), римського (др. пол. I ст. до н.е. - 70-ті рр. IV ст. н.е.) та раннесередньовічного (кін. IV ст. - VI ст.) періодів.

Спираючись на результати вивчення історичного розвитку Херсонеса та зміни його територіальних меж в античний період можна виділити елліністичний етап як найбільш сприятливий для розвитку містобудівної діяльності. На цьому етапі місто досягає своїх максимальних розмірів (до 33 га) та отримує

єдину регулярну прямокутну систему планування, що збереглася до кінця його існування.

Автором були систематизовані археологічні джерела опису архітектури античного Херсонесу. До них відносяться залишки споруд, відкритих під час археологічних розкопок. В основу гіпотези просторової локалізації об'єктів елліністичного періоду покладені єдині для всіх міст античності принципи структурної організації території. Композиційна геометрична схема розміщення громадських комплексів, побудована на основі існуючої системи об'єктів в плані міста може бути перетворена та доповнена недостатніми елементами. Центральне місце в композиції міського ансамблю займає агора. Навкруги неї в радіальних напрямках від центру до периферії розташовані такі елементи ансамблю: Театральний ансамбль, Порт та Мала агора (об'єднані торговельною функцією), Теменос - I. На базі аналізу композиційної схеми розташування громадських комплексів в плані міста визначено розташування додаткового громадського центру (Теменос-II, західний берег) на однаковій відстані від агори у порівнянні з існуючим. На максимальній віддаленості від центру визначено розташування спортивного комплексу (на південно-західному краю Головної вулиці), що включає традиційно гімнасій та стадіон. Розташування додаткових елементів співвідноситься з рельєфом та місцеположенням ділянок, обраних нами відповідно до традицій грецького містобудування.

Для перевірки та підтвердження пропозицій щодо розміщення додаткових ансамблей на території міста був проведений аналіз морфологічних параметрів забудови. Загальна площа території Херсонеса на елліністичний період складає 33 га = 330000 м²; площа житлової забудови - 198000 м²; площа, зайнята вулицями - 52800 м²; площа, зайнята громадськими спорудами - 79200 м²: Агора - 18700 м², Теменос I - 8200 м², Театральний ансамбль - біля 5000 м², Порт - 12000 м², Спортивний комплекс (стадіон + гімнасій) - 17100 м², Теменос II - 8000 м²; площа середнього житлового будинку - 150 - 250 м²; кількість населення приблизно становить 9000 - 10500 жителів.

За основу для побудови розпланувальної сітки було обрано три типи кварталів: 75×200 ф.; 75×166 ф.; 75×133 ф. (1ф.= 0.3265 м). Розміри кварталів зумовлені ландшафтними характеристиками території та значущістю району, де вони розташовані. Площі громадських ансамблів кратні розмірам типових кварталів і становлять 1/3 від площі загальної забудови.

У роботі представлені варіанти графічних реконструкцій архітектурно-археологічних об'єктів, що входять в ансамбль Херсонеса елліністичного періоду: театр, Монетний двір, будинок в VII кварталі.

У даній роботі пропонується проект організації екскурсійного маршруту по архітектурним об'єктам Херсонеса елліністичного періоду, який включає в себе такі етапи:

1. Співставлення історико-опорного плану для виявлення історичних на шарувань різного часу та розробки туристичного маршруту по території городища.

2. Аналіз видового розкриття пам'ятки (основні видові панорами та кадри) для складання сценарію сприйняття об'єктів античності та програми можливої фрагментарної реставрації розкритих пам'яток.

3. Визначення категорії цінності видових кадрів.

4. Розробка проекту трасировки екскурсійного маршруту з визначенням довжини ділянок прогулянок, видових площадок, зупинок, місць відпочинку та ін.

5. Виконання ескізних пропозицій з відновлення об'єктів.

Для реалізації цих пропозицій необхідно створення спеціальних рекомендацій з комплексного вивчення та реабілітації ансамблю Херсонського городища з пристосуванням для туристичного використання в рамках існуючої програми перспективного розвитку заповідника.

ВИСНОВКИ

1. Проблема реконструкції античного грецького міста є однією з найменш досліджених та найактуальніших проблем у сфері збереження унікальної історичної спадщини грецької античності на території Північного Причорномор'я. Вивчення історії та культури античних держав Північного Причорномор'я, до яких належить і Херсонес Таврійський, було розпочате в XIX ст. та проводиться інтенсивно і зараз. Незважаючи на величезну кількість накопиченого за цей час матеріалу, питання архітектури (яка являє собою одну з найбільш важливих складових античної культури) не отримали в спеціальній літературі достатнього висвітлення. Недостатність досліджуваності та відсутність експозиційної цілісності ансамблю заповідника також негативно відбиваються і на рішенні проблеми включення Херсонеса Таврійського до списку пам'яток всесвітнього значення.

2. Проблема вивчення культури античних держав Північного Причорномор'я детально описана в дослідженнях різних авторів з історії, археології та мистецтва (В.Д. Блаватський, О.М. Карасьов, О.І. Домбровський, І.Р. Пічікян, С.Д. Крижицький, А.В. Буйських, М.І. Золотарьов, В.П. Толстіков, А.Н. Щеглов, В.А. Кутайсов, Л.В. Марченко та інш.) У матеріалах досліджень архітектурно-археологічних об'єктів простежується тенденція виділення їх як особливої категорії пам'яток, що впливає на формування специфічного підходу до їх вивчення.

3. Античне грецьке місто розглядається як об'єкт архітектури та містобудівного мистецтва на основі класифікації типологічних та морфологічних ознак

у взаємозв'язку історичних, містобудівних, архітектурно-археологічних методів його вивчення.

У методах дослідження об'єктів античної архітектури в роботах різних авторів простежується три напрямки. Академічний напрямок, що сформувався на початковому етапі вивчення архітектурно-археологічних об'єктів, представлений роботами Б. Фармаковського, В.Д. Блаватського, Л.Є. Ковалевскої, І.Р. Пічікяна, Б.Н. Федорова, О.О. Савостиної. Архітектурно-археологічні методи, що дозволяють отримати науково обгрунтовану реконструкцію, застосовані в роботах О.М. Карасьова, С.Д. Крижицького, М.І. Сокольського, О.О. Воронова, В.П. Толстікова, М.І. Золотарьова, А.В. Буйських. Теоретичний напрямок пов'язаний з виробленням системного підходу до дослідження та вивченням комплексу факторів, що впливають на формування його методики (С.Д. Крижицький, О.О. Воронов, І.Р. Пічікян).

На відміну від ретельно розроблених методів дослідження та реконструкції окремих об'єктів античної архітектури Північного Причорномор'я, вивчення архітектурного ансамблю міста в цілому представлено невеликою кількістю робіт (С.Д. Крижицький, А.В. Буйських, М.І. Золотарьов.). Недоліком в методах дослідження міст античності є відсутність та єдність формування композиції ансамблю античного міста.

4. Цільові задачі, покладені в основу методики дослідження включають:

- на рівні структури міста-поліса – вивчення територіального розвитку міста, виявлення типів планування міст, зонування міської території, уточнення системи розміщення громадських центрів в тканині житлової забудови;

- на рівні композиційної структури елементів містобудівного ансамблю уточнення функціонального призначення, характеру архітектурно-планувального рішення споруд та комплексів, визначення фізичних параметрів об'єктів на основі аналітичних та графічних моделей, що відтворюють їхній першопочатковий вигляд.

5. Цілісність, самодостатність, універсальний характер системи античного грецького міста-поліса відбиває ідеальну систему уявлення стародавніх греків про побудову світу. Ідеальна структура поліса, яка описана в роботах античних авторів, виражена в композиції ансамблю міста мовою символічних архітектурних форм. Структура міста-поліса виражена характерними для кожного періоду історичного розвитку типами громадських споруд та комплексів. Їх типологічні особливості та просторове розміщення в плані міста визначаються характерними ознаками містобудівного ансамблю архаїчного, класичного та елліністичного періодів.

6. Установлено, що планувальна структура розрізняється в залежності від часу заснування міста та топографічних умов місцевості. Виявлені основні типи планувальної структури міст: зі стихійно сформованим іррегулярним плану-

ванням; зі стихійно сформованим плануванням, але з використанням в окремих кварталах та районах міста елементів регулярної системи; міста, які мають єдиний регулярний план.

7. У ході вивчення архітектурних ансамблів грецьких міст античності виявлені основні морфологічні характеристики забудови: загальна площа забудови; площа, зайнята житловою забудовою; площа, зайнята громадською забудовою; площа забудови середнього житлового будинку; особливості планування кварталів житлової забудови; кількість населення. Порівняльний аналіз морфологічних параметрів забудови підтвердив константність їхніх співвідношень для міських утворень полісного типу.

8. Термін „графоаналітична реконструкція” використаний у дослідженні в аспекті системної методики відтворення архітектурно-планувальної композиції ансамблю античного грецького міста на основі аналізу порівняльних показників по ряду типових ознак.

Методика графоаналітичної реконструкції ґрунтується на порівнянні аналогів та включає можливість використання константних відношень морфологічних характеристик елементів міського простору для виконання графічних моделей реконструкції ансамблю міста або його окремих частин (громадські комплекси, квартали міської забудови, житлові будинки).

9. На основі розробленої методики проведено дослідження та запропонована гіпотеза реконструкції містобудівного ансамблю Херсонеса Таврійського як полісного утворення на елліністичний період. Вивчення історичної топографії Херсонеса та порівняльний аналіз міст античності підтвердили правильність висновків про ідентичність застосовуваних прийомів побудови планувальних систем, композиційних прийомів просторової локалізації громадських комплексів. Достовірність реконструкції визначається ступенем археологічної вивченості досліджуваного об'єкта.

10. Проектом графічної реконструкції Херсонеса елліністичного періоду передбачається відтворення таких об'єктів ансамблю: різноманітних типів житлових будинків (безордерний малої площі, з торговою та виробничою функцією, ордерний з пастадною та перистильною схемою плану), громадських комплексів.

11. Для виявлення історичних нашарувань в сучасному ансамблі заповідника „Херсонес Таврійський” та підсилення виразності сприйняття його архітектурних комплексів пропонується розробка екскурсійного маршруту по території городища з урахуванням формування цілісного уявлення про характер ансамблю забудови міста елліністичної епохи.

12. Пропозиції щодо реконструкції житлової забудови та громадських комплексів античного Херсонеса, подані в змісті роботи (будинки в VII кварталі, Монетний двір, театр), являють собою ескізні пропозиції для подальших

розробок з фрагментарної реставрації археологічних архітектурних об'єктів, що вимагають включення в систему тематичної експозиції елліністичного періоду сучасного музея-заповідника.

13. Перспективи подальших архітектурно-археологічних досліджень античного Херсонеса полягають у розробці комплексної програми фрагментарної реставрації та пристосування для туристичного використання вивчених об'єктів на території городища. Найвність значних щодо історичної та наукової цінності археологічних шарів античності та середньовіччя потребує розробки особливо-го підходу до реставраційних робіт на території заповідника. Пошук проектних підходів та проробка варіантів реставраційних включень ґрунтується на використанні адаптованих до місцевих умов технологічних рішень. Поряд з використанням місцевих будівельних матеріалів, а також будівельних залишків вторинного використання, в особливих випадках можливе застосування сучасних будівельних технологій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Снитко И.А. Градостроительная история античного Херсонеса (по материалам археологических исследований) // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб. наук. праць вузів художньо-будівельного профілю України і Росії. - Харків: ХДАДМ, 1998.- Вип.6. - С. 122-126.

2. Черкасова Е.Т., Снитко И.А. Опыт реконструкции античного театра эллинистического периода в Херсонесе // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб. наук. праць вузів художньо-будівельного профілю України і Росії. - Харків: ХДАДМ, 1999.- Вип.2-3. - С. 164-170.

3. Снитко И.А. Эволюция формирования градостроительного ансамбля античного города // Вісник Харківського університету.- Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000.- № 456, ч.1.- С. 356-359.

4. Снитко И.А. Территориальное развитие Херсонеса античного периода (по материалам археологических исследований) // Вісник Харківського університету.- Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2001.- № 506, ч.1.- С. 47-49.

5. Снитко И.А. Гипотеза реконструкции градостроительного ансамбля античного Херсонеса // Материалы 2-й международной междисциплинарной научно-практической конференции «Современные проблемы науки и образования» 2001 г., г. Керчь. В 2-х частях. - Харьков, 2001.- Ч.1. - С. 77-78.

6. Снитко И.А. Основные принципы организации ансамбля эллинистического полиса // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб. наук. праць вузів художньо-будівельного профілю України і Росії. - Харків: ХДАДМ, 2003.- Вип. 1-2. - С. 133-137.

АНОТАЦІЯ

Снітко І.А. Методика реконструкції античного міста (на прикладі Херсонеса Таврійського). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18.00.01. – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. – Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури.- Харків, 2005 р.

Дисертація присвячена проблемі реконструкції ансамблю античного міста. Автором було проведено комплексне дослідження містобудівних систем грецьких міст-полісів. У результаті була отримана графічна модель організації внутрішньоміського простору. У ході дослідження вирішуються наступні проблеми: розгляд історичних концепцій „ідеального міста”, які належать античним авторам; вивчення теоретичного досвіду епохи еллінізму; літературних свідчень давніх авторів; аналіз еллінських традицій містобудування на матеріалі археологічних досліджень грецьких міст; з'ясування загальних закономірностей в композиційній побудові плану та співвіднесенні їх зі світоглядними позиціями даної епохи; порівняльний аналіз морфологічних параметрів забудови. У роботі запропонована методика графоаналітичної реконструкції античного міста, на основі якої виконана реконструкція ансамблю Херсонеса на елліністичний період.

Ключові слова: графоаналітична реконструкція, поліс, графічна модель, планувальна система, морфологічні параметри, Херсонес Таврійський.

АННОТАЦИЯ

Снитко И.А. Методика реконструкции античного города (на примере Херсонеса Таврического). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01. – теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры.- Харьковский государственный технический университет строительства и архитектуры.- Харьков, 2005 г.

Диссертация посвящена проблеме реконструкции ансамбля античного города. Автором было проведено комплексное исследование градостроительных систем греческих городов-полисов. В результате была получена графическая модель организации внутригородского пространства. В ходе исследования решаются следующие проблемы: рассмотрение исторических концепций „идеального города”, принадлежащих античным авторам; изучение теоретического опыта эпохи эллинизма; литературных свидетельств древних авторов; анализ

эллинических традиций градостроительства на материале археологических исследований греческих городов; выявление общих закономерностей в композиционном построении плана и соотнесение их с мировоззренческими позициями данной эпохи; сравнительный анализ морфологических параметров застройки.

В работе дается понятие „графическая реконструкция” в контексте восстановления облика античного греческого города. Под архитектурной реконструкцией подразумевается содержание процесса и результат графического восстановления первоначального облика памятника. Архитектурная реконструкция является частным случаем исторической реконструкции, и поэтому при известной степени достоверности может рассматриваться в качестве исторического источника.

В работе предложена методика графоаналитической реконструкции античного города. Методика предполагает сбор и анализ материала по данному объекту, аргументированный подбор аналогов, выполнение графической реконструкции и оценку степени достоверности предложенных вариантов. Основанием для воспроизведения градостроительного объекта служат сведения, полученные при натурном изучении и аналитической обработке материала. Система описания объекта состоит из трех взаимосвязанных последовательно иерархических уровней: структура полиса, его планировочная система, архитектура ансамблей и комплексов. Гипотеза реконструируемого объекта представляет собой композиционную модель городского пространства, отражающую принципы взаимодействия с выявленной в ходе натуральных обследований планировочной структурой. Полученная гипотеза подтверждается и дополняется результатами сравнительного анализа по различным параметрам. К ним относятся: планировочная и функциональная структуры, принципы их взаимодействия; морфологические параметры застройки. В целом, сравнительный анализ морфологических параметров застройки позволяет, при отсутствии фактических данных, восполнить (с условной долей достоверности) недостающий пробел в системе описания изучаемого объекта. Результатом градостроительной реконструкции является воспроизведение в графической форме ранее существовавшего поселения. При графическом воспроизведении прорисовываются лишь возможные контуры и габариты сооружений.

В диссертации представлена реконструкция ансамбля Херсонеса на эллинистический период, выполненная в соответствии с авторской методикой. На основе анализа исторического развития Херсонеса и изменения его территориальных границ на протяжении античной эпохи прослежена эволюция формирования архитектурного ансамбля Херсонеса. Разработана схема пространственного развития городской структуры. Система общественных пространств имеет радиальную композицию. Ее центральным ядром является Агора, вокруг которой на концентрических окружностях располагаются согласно традиционной

иерархии Театральный ансамбль, Порт и Малая агора, два Теменоса, Стадион. Результаты анализа морфологических характеристик городской застройки позволили уточнить планиметрические параметры ее отдельных элементов: размеры типовых кварталов, площадей, ширину улиц; определить систему доминант.

В ходе исследования было установлено, что основные принципы градостроительных решений планировки и застройки городов Северного Причерноморья аналогичны принципам построения ансамблей остальных греческих городов античности, что подтверждает универсальность предложенной методики.

Ключевые слова: графоаналитическая реконструкция, полис, графическая модель, планировочная система, морфологические параметры, Херсонес Таврический.

SUMMARY

Snitko I.A. The method of reconstruction of antique city (in imitation of Chersonesos Tauricos). - The manuscript.

The dissertation in manuscript on reception of a scientific degree of a candidate of architecture by speciality 18.00.01.- theory of architecture, restoration on architectural monuments.- the Kharkiv State Technical University of Construction and Architecture.- Kharkiv, 2005.

The dissertation is devoted to reconstruction of antique city's. The author complexly investigates of town-building systems of greek city-polises. As a result, the graphic model of the organization inside-city's space was received. In the dissertation the next problems are clinched: studying of historical conceptions of „ideal city”, which belong to antique authors; studying of theoretical experience of Hellenic epoch; literary evidences by greek authors; the analyses of Hellenic traditions of town-building on materials archeological of the greek city investigations; ascertaining of common regularities in composition plan's construction and correlation them with the world-views positions of the epoch; the comparative analyses of morphological parameters of building. The method of graphoanalytical antique city's reconstruction is offered. The Chersonesos Tauricos's reconstruction is provided.

Clue words: graphoanalytical reconstruction, polis, graphic model, planning system, morphological parameters, Chersonesos Tauricos.

Підписано до друку 14.01.2005 р.
Формат паперу 60 x 90/16. Папір офсетний. Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим. Замовлення № 507511

Надруковано в типографії ПП Ізрайлев Є.М.
Свідотство №04058841Ф0050331 від 21.03.2001 р.
61024, м. Харків, вул. Гуданова, 4/10.

453559

с 10
АВ 62.158

ПЕРЕКЛАДЧЕНО 1997

МИСТ